पायुर्भारद्वाजः। (संग्रामाशिषः) १ वर्म, २ धनुः, ३ ज्या, ४ आर्त्नी, ५ इषुधिः, ६ (पूर्वार्धः) सारथिः, ६ (उत्तरार्धः) रश्मयः, ७ अश्वाः, ८ रथः,९ रथगोपाः, १० ब्राह्मण-पितृ-सोम-द्यावापृथिवी-पूषाणः, ११-१२, १५-१६ इषवः, १३ प्रतोदः, १४ हस्तघ्नः, १७ युद्धभूमि-कवच-ब्रह्मणस्पत्यादयः, १८ वर्म-सोम-वरुणाः, १९ देवब्रह्माणि। त्रिष्टुप्, ६,१० जगती, १२, १३, १५, १६, १९ अनुष्टुप्, १७ पङ्क्तिः

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे।
अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु॥ ६.०७५.०१

समदाम्- समराणाम्। उपस्थे- उपस्थाने। यत्- यदा। वर्मी- कवची। याति- गच्छति तदा। तस्य। प्रतीकम्- रूपम्। जीमूतस्य- मेघस्य। इव। भवति- अस्ति। अनाविद्धया- अबाधितेन। तन्वा- देहेन। त्वम्। जय- जयं प्राप्नुहि। सः- असौ। वर्मणः- कवचस्य। महिमा। त्वा- त्वाम्। पिपर्तु- रक्षतु ॥१॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम॥ ६.०७५.०२

धन्वना- धनुषा। गाः- गन्तॄन्। जयेम। आजिम्- युद्धम्। जयेम। धन्वना। तीव्राः- उद्गूर्णाः। समदः- मदयुक्ताः सेनाः। जयेम। धनुः। शत्रोः- वैरिणः। अपकामं कृणोति- कामस्यापायं करोतु। धन्वना- धनुषा। सर्वाः। प्रदिशः। जयेम ॥२॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती॥ ६.०७५.०३

धन्वन्- धनुषि। वितता- विस्तृता। समने- समरे। पारयन्ती- पारं नयन्ती। ज्या- मौर्वी। इयम्- एषा। वक्ष्यन्तीव। कर्णम्। गनीगन्ति- आगच्छति। सखायम्- स्वमित्रभूतम्। प्रियम्- प्रियतमम्। परिषस्वजाना- आलिङ्गन्ती। योषेव- नारीव। शिङ्क्ते- शब्दं करोति ॥३॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे।

अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान्॥ ६.०७५.०४

ते- धनुष्कोट्यौ। समनेव योषा- सहृदया नारीव। आचरन्ती। मातेव पुत्रम्- जननी वत्समिव। उपस्थे- उपस्थाने। बिभृताम्- धारयेताम्। संविदाने- सम्यक् जानन्त्यौ। आर्त्नी- गच्छन्त्यौ। ऋ गतौ। इमे- धनुष्कोट्यौ। विस्फुरन्ती- विस्फुरन्त्यौ। अमित्रान् शत्रून्- स्नेहरहितान् विरोधिनः। अप विध्यताम्॥४॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य।

इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः॥ ६.०७५.०५

बह्वीनाम्- प्रभूतानामिषूणाम्। पिता- पालकः। अस्य- एतस्य इषुधेः। पुत्रः बहुः- सूनवो बहवः। सूनव इषव एव। समना- समरम्। अवगत्य- आगत्य। चिश्चा कृणोति- चिश्चाशब्दं करोति। प्रसूतः। इषुधिः। सङ्काः- सह शब्दायमानाः। पृतनाः- सेनाः। च। सर्वाः। पृष्ठे- योद्धुः पृष्ठभागे। निनद्धः- निबद्धः। जयति॥५॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः॥ ६.०७५.०६

सुसारथिः। रथे। तिष्ठन्। यत्रयत्र। कायते- इच्छति। तत्र तत्र। पुरः- अग्रतः। वाजिनः- अश्वान्। नयति- प्रापयति। अभीशूनाम्- रश्मीनाम्। महिमानम्- माहात्म्यम्। पनायत- स्तुत। पश्चात्- सारथिसङ्कल्पानन्तरम्। मनः अनु- सारथिमनोनुकूलम्। रश्मयः। यच्छन्ति- अश्वान्नियच्छन्ति॥६॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः।

अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्क्षिणन्ति शत्रूँरनपव्ययन्तः॥ ६.०७५.०७

तीव्रान्। घोषान्- रवान्। वृषपाणयः- वर्षकाः। अश्वाः- तुरगाः। रथेभिः- रथैः। सह। वाजयन्तः- बलं कुर्वन्तः। कृण्वते- कुर्वन्ति। प्रपदैः- पद्भिः। अमित्रान्- विरोधिनः। अवक्रामन्तः- आक्रममाणाः। शत्रून्- रिपून्। अनपव्ययन्तः- अपलायमानाः। क्षिणन्ति- हिंसन्ति ॥७॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म।
तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः॥ ६.०७५.०८

अस्य- एतस्य। हविः- हव्यम्। रथवाहनम्। यत्र। अस्य। वर्म- कवचम्। आयुधम्- प्रहरणम्। निहितम्- स्थापितम्। तत्र। रथम्। शग्मम्- सुखकरम्। सुमनस्यमानाः- शोभनचित्ताः। वयम्। विश्वाहा- सर्वदा। उप सदेम- उपगच्छेम ॥८॥

स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः।
चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः॥ ६.०७५.०९

स्वादुषंसदः- स्वादुनि अन्ने सीदन्तः। वयोधाः- हव्यधारकाः। कृच्छ्रेश्रितः- कृच्छ्रेपि धर्मं श्रिताः। शक्तीवन्तः- प्रहरणवन्तः। गभीराः- गम्भीराः। चित्रसेनाः- नानासेनाः। इषुबलाः- अस्त्रबलाः। अमृध्राः- अहिंस्याः। सतोवीराः- सत्यवीराः। उरवः- विस्तीर्णाः। व्रातसाहाः- शत्रुसमूहाभिभावुकाः। पितरः- पालकाः ॥९॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा।
पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत॥ ६.०७५.१०

ब्राह्मणासः- उपासका मेधाविनो मन्त्रवन्तः। पितरः- पालकाः। सोम्यासः- सौम्याः। नः- अस्मभ्यम्। अनेहसा- अदोषे। शिवे- मङ्गळे। द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। पूषा- पोषकः सूर्यः। नः- अस्मान्। दुरितात्- अघात् दुःखात्। पातु- रक्षतु। ऋतावृधः- हे ऋतवर्धका देवाः। रक्ष- रक्षत। नः- अस्मान्। अघशंसः- पापी। माकिः- मा। ईशत- ईशिष्ट ॥१०॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन्॥ ६.०७५.११

सुपर्णं- शोभनपर्णम्। वस्ते- धारयति। अस्याः- एतस्या इषोः। दन्तः। मृगः- शत्रून् मार्गति। गोभिः- ज्यासम्बद्धेति सायणः। प्रसूता- प्रेरिता। पतति। यत्र। नरः- नेतारः। सम्- सङ्गत्य च। वि च- पृथक् च। द्रवन्ति- चरन्ति। तत्र। अस्मभ्यम्- नः। इषवः। शर्म- क्षेमम्। यंसन्- यच्छन्तु ॥११॥

ऋजीते परि वृङ्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः।

सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु॥ ६.०७५.१२

ऋजीते- ऋजुगमने। नः- अस्मान्। परि वृधि- परितो वर्धय। नः- अस्माकम्। तनूः- देहः। अश्मा। भवतु। सोमः- रसाधिदेवता। नः- अस्मभ्यम्। अधि ब्रवीतु- उपदिशतु। अदितिः- अखण्डप्रकृतिः। शर्म- मङ्गळम्। यच्छतु- ददातु ॥१२॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्समत्सु चोदय॥ ६.०७५.१३

एषाम्- एतेषामश्वानाम्। सानु- उच्छ्रितप्रदेशम्। प्रचेतसः- प्रकर्षचेतनाः। आ जङ्घन्ति- आघ्नन्ति। जघनान्- - जघनानि। उप जिघ्नते- आघ्नन्ति। अश्वाजनि- अश्वक्षेप्त्रि कशे। अश्वान्- तुरगान्। समत्सु- समरेषु। चोदय- प्रेरय ॥१३॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेतिं परिबाधमानः।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः॥ ६.०७५.१४

अहिः- सर्पः। इव। भोगैः। बाहुम्- बाहूपलक्षितप्रकोष्ठम्। पर्येति- परिवेष्टयति। ज्यायाः- ज्याहेतुकाम्। हेतिम्- हिंसाम्। परिबाधमानः- नाशयन्। हस्तघ्नः- हस्तसमीपे वर्तिनि प्रकोष्ठे

स्थितः सन् ज्यया हन्यते इति हस्तघ्नः। पुमान्- वीर्ययुक्तः। विश्वा- सर्वाणि। वयुनानि- ज्ञानानि। विद्वान्- जानन्। विश्वतः- सर्वतः। पुमांसम्- एनं पुरुषम्। परि पातु- परिरक्षतु ॥१४॥

आलाक्ता या रुरुशीर्ष्ण्यथो यस्या अयो मुखम्।
इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नमः॥ ६.०७५.१५

आलाक्ता- आलेन विषेण अक्ता। रुरुशीर्ष्णी- हन्तृशिरस्का। अर्तेः हिंसाकर्मणो रुरुशब्दोत्पत्तिरिति सायणः। यस्याः। मुखम्- वदनम्। अयः- अयोमयम्। पर्जन्यरेतसे- वृष्टिमूलायै। इष्वै। देव्यै- लीलावत्यै। इदम्- एतत्। बृहत्- महत्। नमः ॥१५॥

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते।
गच्छामित्रान्प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः॥ ६.०७५.१६

ब्रह्मशंसिते- मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते। शरव्ये- शत्रुनाशिनि। अवसृष्टा- विसृष्टा। परा पत- परागच्छ। गच्छ। अमित्रान्- शत्रून्। प्र- प्रकर्षेण। पद्यस्व- आप्नुहि। अमीषाम्- शत्रूणां मध्ये। कं चन- कमपि। मा। उत् शिषः- अवशिष्टं कुरु ॥१६॥

यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव।
तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु॥ ६.०७५.१७

यत्रा। बाणाः- इषवः। विशिखाः- तीक्ष्णाः। कुमाराः- तरुणा वीराः। इव। सम्पतन्ति। तत्र। नः- अस्मभ्यम्। ब्रह्मणस्पतिः- मेधामन्त्राधिपतिः। अदितिः- अखण्डप्रकृतिः। विश्वाहा- सर्वदा। शर्म- मङ्गळम्। यच्छतु- ददातु ॥१७॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम्।
उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु॥ ६.०७५.१८

ते- तव। मर्माणि। वर्मणा- कवचेन। छादयामि- आच्छादयामि। राजा- रञ्जकः। सोमः। त्वा- त्वाम्। अमृतेन। अनु वस्ताम्- आच्छादयतु। उरोर्वरीयः- उरुतरं सुखम्। ते- तव। वरुणः-

ऋताधिदेवता। कृणोतु- करोतु। जयन्तम्- जयशीलम्। त्वा- त्वाम्। देवाः। अनु मदन्तु- अनुहृष्यन्तु ॥१८॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम्॥ ६.०७५.१९

यः। नः- अस्माकम्। स्वः- स्वकीयः। अरणः- अरममाणः शत्रुः। यश्च। निष्ट्यः- दूरस्थः। जिघांसति- हन्तुमिच्छति। तम्। सर्वे देवाः। धूर्वन्तु- हिंसन्तु। मम- मे। अन्तरम्- निवारकम्। वर्म- कवचम्। ब्रह्म- मन्त्रः ॥१९॥

अथ प्रतीकविचारः। इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नम इति श्रुतेरिषवः पर्जन्यकारणभूता आहुतय एव। तज्जननी पृथिवी इषुधिः। धनुर्यज्ञः। यज्ञधनुषि आहुतीनां सन्धानं कृत्वा वृत्राणि वृष्ट्यावरणानि सूर्यरश्म्यावरणानि वा वेद्धव्यानि। अनेन समरेण उदकवृष्टेर्वा सूर्यरश्मेर्वा लाभः। इत्याधिभौतिकम्। अथाध्यात्मिकम्। इषवश्चित्तभावनाः। तदाधारभूता प्रकृतिरिषुधिः। धनुरुपासनं ध्यानं वा। इषुर्न धन्वन् प्रति धीयते मतिरिति श्रुतेः। ध्यानधनुषि चित्तभावनेषुसन्धानं कृत्वा। वृत्राणि मूलशक्तिधारावरणानि चिद्रश्म्यावरणानि वा वेद्धव्यानि। अनेन समरेण मूलशक्तिधाराया वा चिद्रश्मेर्वा लाभः। इत्याध्यात्मिकम्। धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं प्रगृह्य। नियम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमादेन वेद्धव्यं शरत्तन्मयो भवेत्॥ इत्याथर्वणश्लोकावत्रानुसन्धेयौ। को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य, रथी ऋतस्य नो भवेत्यादिश्रुतेः प्रकृतिनियतिभूतसत्यात्मकर्तमेव रथः लक्ष्यप्रापकरंहणप्रतीकः। अश्वाः प्राणाः। अश्वाजनि प्रचेतसोश्वान् समत्सु चोदयेति श्रुतेः प्रचेतोभिः कृता प्राणनियमनशक्तिरेव कशा। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥ यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः। सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्॥ इति हि काठकम्। अनया तत्त्वदृष्ट्या इमे मन्त्रा द्रष्टव्याः।